

Balázs Péter (1981) régésztechnikus, az Iseum Savariense segédmuzeológusa. Kutatási területe az Isis-szentély pusztulása a 4. században. 2001 óta vesz részt a savariai Iseum kutatásában.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Régészeti kutatások a római kori Flavia Solva délnyugati temetőjében (2012/3).

A savariai Iseum kútja

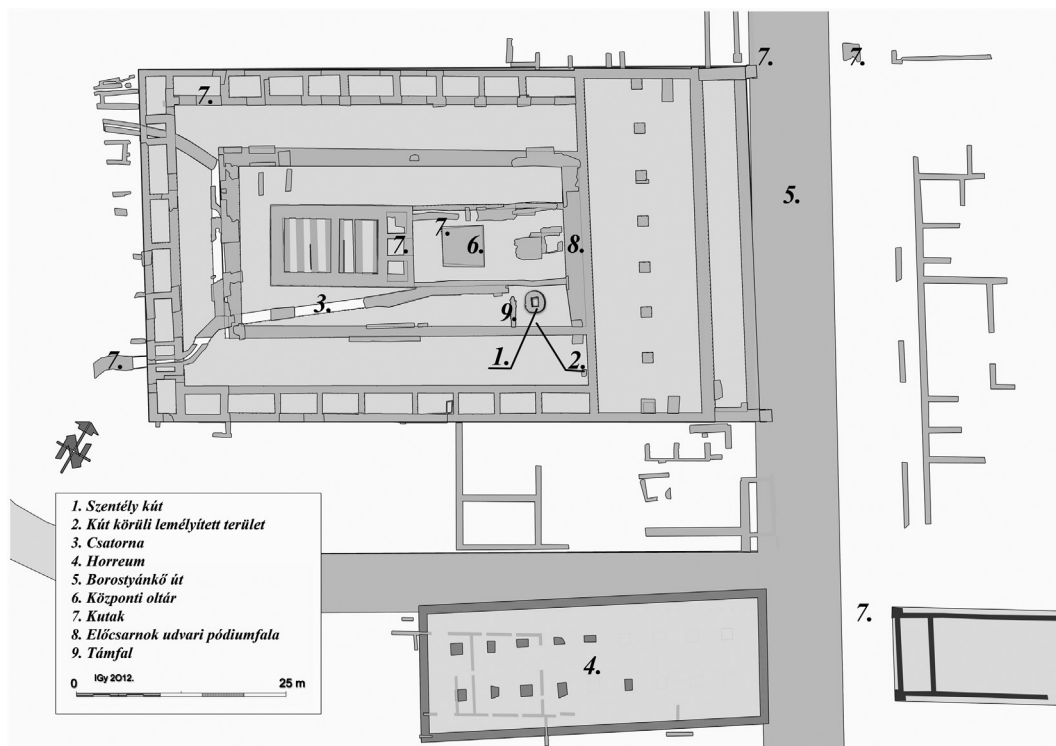
Balázs Péter

Az Iseum 2001 és 2010 között folytatott, Sosztarits Ottó vezetésével zajló újraindított kutatása során kilenc kutatás sikerült lokalizálni és feltárni, ezek közül négy a Borostyánkőút átvágásaihoz köthető (1. kép, 7). Az épületegyüttes falain belüli területre eső öt kút közül az oltárpódium kőalapozása alatt 2010 őszén előkerült hordóbéléses kút elvileg tartozhatott a Kr. u. 1. század végén már bizonyosan álló fa-vályog szerkezetű kultuszhelyhez, azonban erre nincs közvetett régészeti bizonyíték. Időrendileg és funkcionálisan csupán egyetlen kút tartozott biztosan a Kr. u. 2. század derekán kőből épült szentély működéséhez (1. kép, 1).

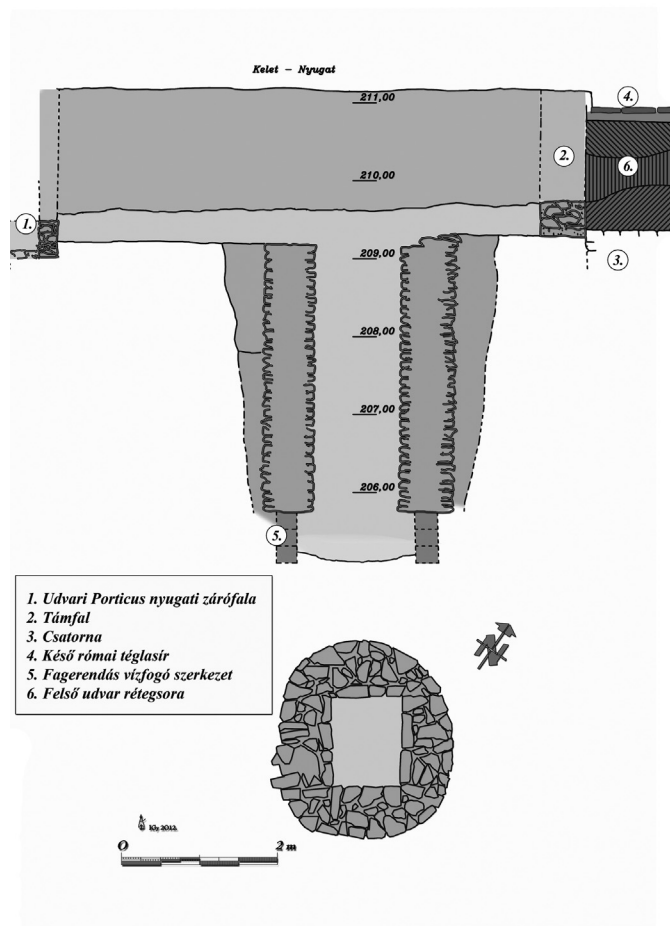
2002 nyarán a központi szentélyt övező felső udvar délkeleti sarkában a késő római törmeléktertegek elbontása után kerek, belül szögletes, kőből falazott akna látott napvilágot (2. kép). A létesítmény előkerülése más Iseumok alaprajzi sajátosságai alapján korábban már feltételezhető volt. A kút betöltéséből



2. kép. Ásítási felület fotója déli irányból (Sosztarits Ottó felvétele)



1. kép. A savariai Iseum alaprajza (Isztin Gyula munkája)



3. kép. A kút elvi metszete (Balázs Péter és Isztin Gyula munkája)

a nagy mennyiségű késő római kerámia mellett érmek, vas-tárgyakkal összekorrodált kolompsor és a központi szentély épületelemei, köztük a főhomlokzat architrávjához hasonló szőlőinda-díszítéses márványfaragvány töredéke, valamint 17

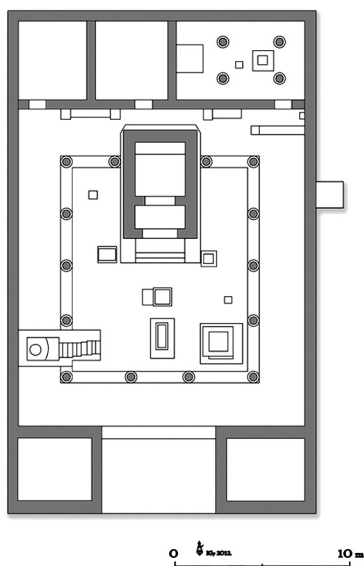


4. kép. Támfal és csatorna (jobbra) alapozása a hiányzó rétegsorral (Sosztarits Ottó felvétele)

egyedhez tartozó, posztmortálisan összekeveredett emberi maradványok kerültek elő. A leletgyűttes jelentőségét egyrészt az Isis-kultuszhoz köthető ún. „vizes létesítmények” régészeti lokalizálása, másrészt az előkerült leletanyagok alapján levonható fontos kronológiai következtetések jelentik.

A „vizes létesítmény” funkciója

Az Isis-kultusz a keleti vallások esetében megszokott rituális tisztálkodás előírása mellett is szorosan kötődik a vízhez, természetesen alapvetően a Nílushoz. A Nílus áradására Isis istennő sistrumát rázva ad jelet, ez az egyiptomi újév kezdete. A mindennapi kultuszcselekményekben is fontos szerephez jutott a víz, sőt elképzelhető az is, hogy ilyen esetekben Egyiptomból hozott eredeti Nílus-vizet használtak, mint arra Iuvenalis is utal (6, 526). Plutarchos és Apuleius leírásaiban olvashatunk bővebben a szertartásokról. Az előkerült építmény funkcióját tekintve az a fő kérdés, hogy a megtalált építészeti maradványok alapján



5. a–b kép. Vízkripta és alaprajza Baelo Claudia Isis-szentélyében

besorolhatjuk-e valamely, a többi Isis-szentélyből ismert jellegzetes „vizes létesítmény” típusba.

Az építményt alapozásig visszabontott állapotban találtuk meg, járószint feletti felmenő szerkezetére nincs adatunk. A falazat épülhetett egyszerű kőből (klorit-pala), de a kutat lefedő törmelékrétegben és a betöltés alján talált mészkő kváderek alapján lehetett kváderfal is. Elképzelhető, hogy a magas művészi színvonalú faragványokkal és egyéb épületelemekkel díszített szentély udvarán a kultuszcselekményekben kiemelkedő fontosságú víz tárolására használt építményt hasonló minőségben kivitelezték. Erre utalhat Szentlélek Tihamér 1961-es ásatási jelentésében: „A belső udvar déli szakaszán egy bronzszifonos, kőkávás kút töredékei kerültek felszínre.” Sajnos sem a bronzszifont és a profilált faragványt, sem a róluk készült dokumentációt nem sikerült felkutatni. Talán a kőből készült kútka vagy felépítmény része lehetett a kút betöltésében talált márványtöredék (9. kép, 10), amelynek szőlőindás motívuma a szentélyhomlokzat architrávjának díszítésével mutat párhuzamot, de annál lényegesen gyengébb kivitelben. A kevés kézzelfogható bizonyíték alapján az építmény járószint feletti külső megjelenése nem rekonstruálható, de mindenképpen „vizes létesítményként” határozható meg, amelyekből több típus is ismert a kultusz szentélyeiből.

Vízkipta

A vízkipták a keleti kultuszokban általános rituális tisztálkodás *purgatorium*ként vagy *lavacrum*ként ismert létesítményei, amit ma leginkább ciszternának neveznénk. Kathrin Kleibl kutatásai óta tudjuk, hogy ezek általában a csapadékvíz gyűjtésére és a szentélyfelszerelés tisztítására szolgáló, az udvarszint alá süllyesztett, lépcsővel is rendelkező, túlfolyó nélküli vízgyűjtő medencék voltak. A savariaihoz hasonló elrendezésű hispaniai Baelo Claudia szentélye esetében (5. kép) az udvart körülvevő porticus alatt nyitott lépcsős lejárattal vezet a medencéig. Efelé díszes épületet, kútházat is építhettek, mint például Pompeiiben (6. kép). Tény, hogy a savariai létesítmény esetében a kő alépítmény körül egy nagyjából 30 m²-nyi területen (1. kép, 2) hiányzik a teljes felső udvari rétegsor – másfél méterrel mélyebben vagyunk az udvar lehetséges járószintjétől –, aminek oka egyelőre nem tisztázott. Valószínűleg a „vizes létesítmény” szerkezeti kialakításához köthető, és nem a szentély bontásához, hiszen indokolatlan és felesleges munka lett volna a falak közötti földmennyiséget kitermelni, ilyen szituációt sehol nem észleltünk az ásatások során. Szintén a tervezett lemélyítés mellett szól a területet nyugatról lezáró gyenge minőségű kőfal (1. kép, 9 és 4. kép), amit más funkció híján támfalként határozhatunk meg. A lemélyített területen lépcső, medence vagy kútház alapozásának azonban nincs nyoma, ha voltak is ilyenek, azok a szentély bontásakor teljesen elpusztultak.

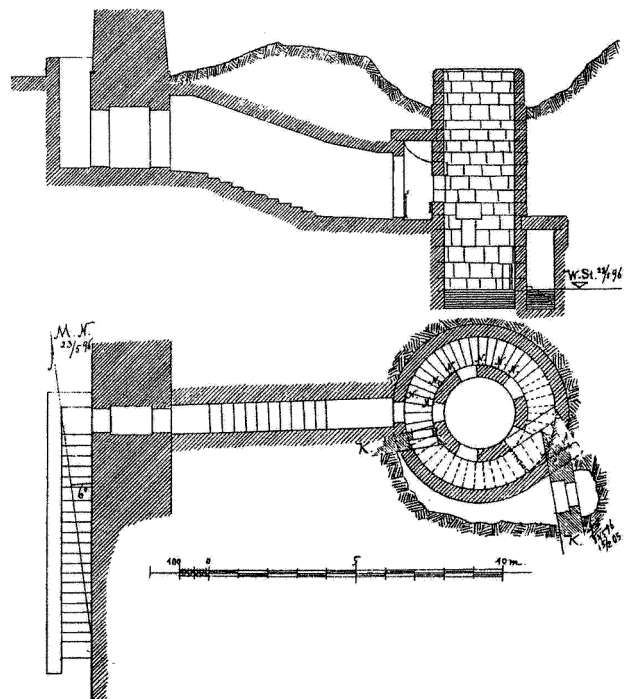
Pseudo-Nílus

Csak az Isis-szentélyekben található a Nílust imitáló csatorna, az ún. Pseudo-Nílus. Antik leírások és ábrázolások alapján feltételezhető, hogy az Iseumokat vagy ezek bizonyos részeit a kultusz legjelentősebb ünnepén, a *navigium Isidi* idején víz-



6. kép. A pompeii Iseum kútháza

zel árasztották el, hogy az istennő hajójának rituális vízre bocsátására alkalmassá tegyék. A „jelképes Nílus” szerepét betöltő létesítményeket régészetileg eddig csak néhány helyen (Pergamon, illetve Pompeiiben az Octavius Quartio-féle privát Iseum) sikerült kimutatni. A *navigium Isidi* ünnepségét Tóth István véleménye szerint minden bizonnyal Savariában is megtartották, folyó vagy tenger hiányában a Savarias (Perint) patakra vagy más mesterséges vízfelületre bocsátott hajómodell alkalmazásával. A kúttól indult az a csatornarendszer (1. kép, 3 és 4. kép) is, amely a déli szentélyudvart átszelve a nyugati cellasor alatt haladt a Savarias patak irányában. Nem fut neki azonban a kútnak, mivel az ezt nyugatról határoló észak–déli irányú támfal nyugati síkjában szabályosan elfalazott záródása van. A kút és a csatorna kapcsolatát a falak felmenő szerkezeteinek hiányában nem tudjuk meghatározni. Annyi azonban bizonyos, hogy a csatorna nyugati irányban lejt, így kiindulási pontja mindenképp a kúthoz köthető.



7. kép. Nilometer szerkezeti rajza (Kleibl 2009, taf. 12. nyomán)

Nilometer

Az Iseumok jellegzetes vizes létesítménye a Nilometer (7. kép), amellyel a Nílus vízszintjének ingadozását lehetett követni. Egyiptomban nemcsak Isis-szentélyekben létesítettek Nilometereket, arra is használták, hogy a Nílus áradását követve megjósolják a leendő termés mennyiségét, így előre beállíthatóak voltak a következő évi adómértékek. A Nilometer működési elve elég egyszerű, a közlekedőedények elvén alapult; eredeti formájában összeköttetésben állt a Nílussal, lépcsős lejárattal és vízmércével rendelkezett. Kialakítása lehetett hosszúkas, lépcsős folyosóval (Phile) vagy kerek, széles kút, belső oldalán levezető lépcsősorral (Luxor, Kom-Ombo). Külön szertartásoknál, illetve elmélkedésre, szent szövegek olvasására is használták. Távol a Nílustól is készültek hasonló létesítmények, az ún. „Pseudo-Nilometerek” (Gortyn, Délos), amelyekben a megfelelő szertartásokat elvégezhették, esetleg a Nílus áradása idején feltölthették vízzel a kívánt szintig, így modellezve a folyó áradását. Plinius (*Naturalis historia* V. 10. 58) szerint 14-16 rőf (14-16 × 44,4 cm = 621,6-710,4 cm) az a vízmagasság, ami a bőséges terméshez szükséges. A savariai Iseum kútjának és környékének régészeti feltárásakor a fentihez hasonló építmény maradványai nem kerültek elő, maga a kútakna pedig túl szűk a Nilometer funkcióinak ellátásához. A kút általunk mérhető mélysége 4,2 méter, Plinius 14 rőf – 6,2 méter átlag vízmagasságával számolva a feltételezett felső udvari járószint fölött fél méterrel lenne a vízszlop teteje, vagyis szinte színültig megtelne az akna. Azonban ha a lemélyített terület süllyesztett járószintjét vesszük figyelembe, akkor értelemszerűen az akna mélysége is csökken, azaz az átlagos Nílus-áradás mértéke ez esetben biztosan nem volt modellezhető. Így közvetve ez is az ellen szól, hogy az építményben Pseudo-Nilometert lássunk.

Szentélykút

A fent tárgyalt, Isis-szentélyekben található „vizes létesítményeknek” vannak jellemző sajátosságai, de építészeti típusokat a téma kutatói sem tudnak egzakt módon elkülöníteni. Ez azt jelenti, hogy igazából nincs két egyforma vizes építmény (ez főként a római korban épültekre igaz), ráadásul például a „Pseudo-Nilometerek” a valódi funkciót nem látják el, nincs bennük vízmérce, csak modellek, vagyis csupán bizonyos szertartások helyszínékként jelennek meg. A falakkal határolt 30 m²-es lemélyített kút körüli területen (2. kép) elvileg lehettek hasonló építmények, és a kút valamely módon a déli csatornával is összeköttetésben lehetett, ám a régészetiileg megfogható épületmaradványok teljes hiánya nem enged meg más lehetőséget, mint hogy a savariai Iseumban talált vizes létesítményt a szentély kútjaként azonosítsuk. Elsődleges funkciójának pedig az ivóvízellátás biztosítását tekinthetjük.

A szentélykomplexumban nagyszámú hívőközösség, a Duna-vidék főtemplomaként számos beavatásra váró és vallásos elmélyülésre vágyó hívő tölthette itt mindennapjait. A Borostyánkőúton közlekedő kereskedők, utazók, hivatali ügyekben járók röhatták le itt tiszteletüket Isis istennő előtt. Szintén Apuleius tudósítása alapján (Cenchrae, Észak-Afrika) mindenképpen számolhatunk azzal, hogy a savariai Iseum temenosának cellái (már csak méretük alapján is) alvársra, többnapos vallási elmélyülés-



8. kép. A kút alapgödre (Balázs Péter felvétele)

re, beavatásra való felkészülésre alkalmas helyiségek voltak. Ne feledkezzünk meg a templomszolgákról és a szentély területén az ábrázolások alapján egykor tartott egzotikus állatokról sem! Az ásatások során sok egyéb mellett afrikai majom koponyája, mocsári teknős teljes páncélja került elő. Az indokolt ivóvíz-szükséglet mellett természetesen a szertartásokhoz szükséges vízmennyiséget is a kút biztosíthatta.

Kronológiai következtetések a leletanyag alapján

A kút keletzése

A kút építésének idejét a kiásott kút alapgödrenek (8. kép) bedöngölt visszatöltéséből előkerült leletek alapján kísérelhetjük meg. Az innen származó leletanyag a kút építési munkálatai alatt keletkezett hulladékból és a kút alapgödrenek ásásakor megbolygatott korábbi rétegekből származhat. A kisméretű szondánkból viszonylag csekély mennyiségű lelet került elő. A mindösszesen három darab terra sigillata-töredék közül kettő gyártása a Claudius–Vespasianus-, míg a harmadik darab a Vespasianus–Traianus-időszakra, tehát hozzávetőlegesen a Kr. u. 40-es és 130-as évek közé tehető. Ezekon kívül említést érdemelnek még egy viszonylag korai típusú katonatányér és egy fogaskerékkal díszített vörös bevonatos pohár, valamint egy kvarcos soványítású, kézzel formált fésűs fazék töredékei. A visszatöltés felszínén türkizkék észak-itáliai bordázott falú üvegtál töredéke került elő.

Az alapgödör visszatöltésből előkerült leletek alapján a kút építése a Kr. u. 2. század első harmadára tehető, a viszonylag nagy mennyiségben előkerült nyers márvány- és mészkőtöredékek nagyobb volumenű építkezésekre utalhatnak.

A funkcionális használat ideje

A vízfogó legalján, az érintetlen kemény sóderen Antoninus Pius Kr. u. 158–159-ben vert, meglehetősen kopott és korrodált dupondiusa (9. kép, 11) feküdt. A legelső, 8–10 cm vastag üledékes rétegből előkerült horpasztott falú kerámiapohár a Kr. u. 3. század elejétől-közepétől terjedt el, de a Kr. u. 3. század végi – 4. század eleji temetők anyagában is megtalálható, helyi változatainak szép példáját ismerjük Aquincumból. Szintén a használat idejéhez köthető a citromsárga mázas lunuladisztes pohár (9. kép, 4), amelynek legkorábbi párhuzamai már a Kr. u. 3. század második felében megjelennek a Singidunum környéki temetőkben, de elképzelhető a későbbi Kr. u. 4. század eleji megjelenés is. A pannoniai temetőkben „patkódíztes” pohárként ismert néhány példánya.

A funkcionális használat utolsó stádiumára utalnak a feltöltésből, a vízfogó gerendák szintjéről előkerült kerámialeletek:

Tölcséres szájú korsó (9. kép, 4). Általánosan elterjedt korsóformáról van szó, mely a barbár és a provinciális terület edénykészletének egyaránt része. Ottományi Katalin osztályozása szerint ezek a szűkebb és szélesebb szájjal egyaránt előforduló korsók a 8. típust alkotják, mely a Kr. u. 4. század második felére keltezhető pannoniai temetők jellegzetes edényformája volt. Az intercisai anyagban a Póczy-féle 97. típust képviselik. A fenti korsók analógiái a Szombathely-Fötéren feltárt kemence leletei között szép számban ismertek, melyeket Ottományi részint a körte alakú, részint a szűkszájú korsók közé sorol be.

Galléros peremű korsó (9. kép, 4). A kutatás ezeket a korsókat az ún. „murgai típus”-ként tartja nyilván, melyek jellegzetes formai eleme a nyaki részen körbefutó borda. A korszak jellegzetes edényéről van szó, melynek elterjedése a provinciális anyagban és a szomszédos területeken is általános. A Dunakanyar késő római kerámiagyártásáról írt áttekintésében Ottományi a keletről jött (Pontus-vidék) népcsoportok által közvetített „interregionális” formaként értékeli a galléros peremű korsókat, mely a Kr. u. 4. század végén tűnik fel. A budaörsi anyag kapcsán kiemeli, hogy a provinciális területen római gyártmányként kell velük számolnunk („antik formájú, de barbár használatban átalakult”), amit a szerző a Valentinianus utáni időszakhoz köt.

Fazék (9. kép, 4). Szürke, szemcsés anyagú függőlegesen osztott peremű főzőedény, kétosztatú szalagfüllel, belül a fedő számára kialakított hornyolással. A keszthely-dobogói temetőben a legkésőbbi darabok Kr. u. 4. század közepén vert érmekkel együttesen fordulnak elő. Somodor-pusztai temetőjében egyetlen hasonló korsót keltez éremlelleklet, a Valens-érem alapján a Kr. u. 4. század második felére.

A fenti edényformákat, bár sírmellékletként is elterjedtek, szinte ép és kiegészíthető állapotuk miatt inkább tarthatjuk a bontás és feltöltés előestéjén használat közben a kútba ejtett tárgyaknak. Figyelemre méltó, hogy a kút legalján talált pohár-típusoknál jóval későbbiek, a Kr. u. 4. század második felére keltezhetőek. A funkcionális működés közbeni iszapoldás, üledék lerakódása és a szokásos „döggút-szemetes” periódus hiá-

nya arra utal, hogy a kút a mesterséges feltöltés előtt az utolsó pillanatokig karbantartották, tisztították. A kútakna kövein és a leleteken, főként az emberi maradványokon megfigyelhető sötét színű elszíneződés nem égésre, hanem vizes közegre utal. A feltöltés megkezdésekor a kút használható állapotban volt, és több méter víz is állhatott benne. A kút felépítményének lebontása és az akna feltöltése nem a funkcióvesztés miatt történt, hanem egy tágabb, az egész szentélyegyüttest elbontó és területét elplanírozó koncepció részeként értelmezhető.

Értelmezésünk szerint a kút mesterséges feltöltése rétegtanilag igen, kronológiailag viszont nem választható szét. A visszatöltés fázisai nagyon rövid időn belül követhették egymást, egyes összetartozó emberi csontmaradványok három réteget átívelve, 1,8 m különbséggel helyezkedtek el egymástól, bizonyítván a rétegek egyidejű keletkezését.

A betöltésben talált mázas edények között megjelenik a festett peremű mázas dörzstál, ami a késő római mázas kerámiák közül a legkorábbi, a Kr. u. 3. század végétől keltezhető. A többi mázas kerámiatöredéket Horváth Friderika szakvéleménye alapján a Kr. u. 4. század első kétharmadára datálhatjuk.

Az öt darab Kr. u. 4. századi érem közül a legkorábbi a Constantinus-dinasztia meg nem határozható uralkodója által Kr. u. 335 és 341 között veretett *Gloria exercitus* két jelvényes típusa, míg a legkésőbbi a Valentinianus-dinasztia idején, Kr. u. 364 és 378 között kibocsátott *Securitas rei publicae* típusú. Az utóbbi érem függvényében a kút feltöltését nem keltezhetjük Kr. u. 364 elé, tehát a munkálatokra legkorábban a Valentinianusok uralkodásának első évtizedében került sor.

A betöltésben megtalálhatóak voltak a különböző bomlási fázisokban exhumált és idehordott sírok korszakra jellemző mellékletei: bronz övcsat és két bronz karperec, melyek egyike az alkarcsonton *in situ* került elő (9. kép, 7), jelezve az exhumálás és a kútba szórás közti rövid időt, hiszen a sietség közepette a sírok kirablására sem volt idejük a munkálatokat végzőknek.

Előkerült egy furcsa vastárgy is, egy ritka zárszerkezet vaskulcsa (9. kép, 2). Ez nem a Pannoniában leggyakoribb toló- vagy emelőzár típusokhoz tartozik, hanem a jóval ritkább lakatokhoz, amit sokszor béklyók összezárására használtak. A balatonaligai késő római temető leletmentett vasdepójából előkerült hasonló szerkezetet a szerző béklyótöredéknek határozta meg. A többméteres, többtonnás épületelemek bontásához nyilvánvalóan igavonó állatokra is szükség volt, nem beszélve a bizonyosan nagy létszámú emberi munkaerőről és azok étkeztetéséről sem. Erre utalhat a betöltés nagy mennyiségű szarvasmarhacsont-lelete és a Szentlélek Tihamér által az Iseumhoz délről csatlakozó, késő római törmelékkel fedett helyiség padlóján feltárt egész szarvasmarhacsontváz.

A legérdekesebb lelet az öt darab vastárgy (9. kép, 8), egy vaskés (9. kép, 9) és tíz darab egymásba csúszott vaskolomp (9. kép, 5) alkotta leletegyüttes. A tárgyakat egyben helyezték a kútba, ezért voltak egymásba oxidálódva. Talán valamiféle szerves anyagból készült tárolóeszköz, például zsák tartotta őket össze, és ezért nem hullottak szét a majd háromméteres zuhanás közben. A tárgyak rossz állapota miatt nem sikerült mindet pontosan meghatározni, de annyi bizonyos, hogy egészen hétköznapi használati tárgyak, szerszámok lehettek; kútba kerülésük módja ismét csak a tereprendezés sietős voltára enged következtetni. A vastárgyak: vaspánt, véső, szög, esetleg guzsaly. A nyéltűskés vaskés szintén egyszerű kivitelű darab, temetőkben



1. Kisméretű padlótegélák



A kút felülnézetből



6. Emberi csontmaradványok a betöltésben



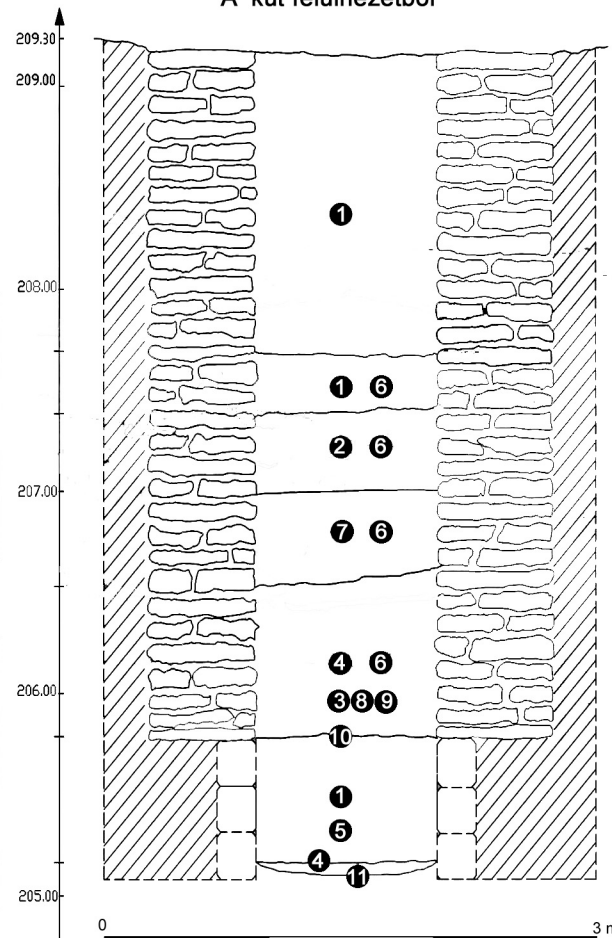
2. Vastárgy



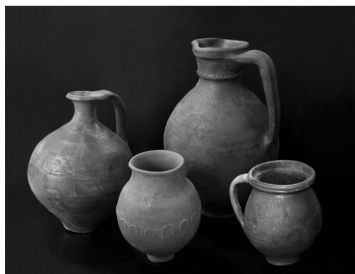
7. In situ megtalált alkarcsont kígyófejes karpereccel



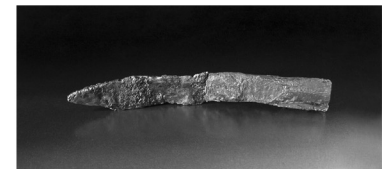
3. A szentélyfelszereléshez tartozó kolompsor



8. Vastárgyak (kolompsorral összeoxidálódva)



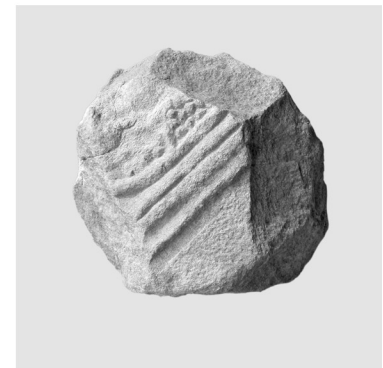
4. A 4. század első két harmadára keltezhető edények



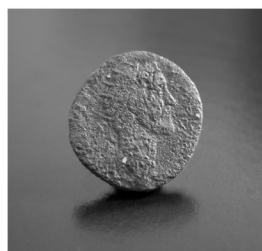
9. Vaskés (kolompsorral összeoxidálódva)



5. Lefűrészelt ágú szarvasagancs



10. Márványtöredék



11. Antoninus Pius dupondius a kút legaljáról

9. kép. Leletek a kút betöltéséből (Balázs Péter és Örkényi István munkája)

is előfordul. Bár Apuleius (*Az aranyszámár* 11. könyv) említ papokat, akik csengettyűvel vonulnak a tengerpartra, de ezeket az egyszerűbb kialakítású vaskolompokat többnyire az állattartás kellékeként szokták értelmezni – ez esetben a béklyó lakattal és bontás ideje alatt az Iseum területén vagy környékén tartott szarvasmarhákkal állhatnak kapcsolatban. Habár a kés és a kolompok funkciójukat tekintve lehetnének a szentély felszerelésének részei, alacsony nivójuk és az, hogy munkaeszközökkel együtt kerültek elő, nem támasztja alá ezt a lehetőséget. Sokkal valószínűbbnek látszik a szentély bontásához kapcsolni a leletegyüttest, erre utalhat az a gímsszarvas agancsszár (9. kép, 5), melynek ágait talán éppen szerszám vagy kés markolatának fűrészték le. A munkálatok során elhasznált munkaeszközöket és a feldolgozott vagy elhullott haszonállatok kolompjait ismeretlen okból összegyűjtötték, és hulladékként a kútba dobták.

A kutat az Iseum első kőperiódusában, a Kr. u. 2. század első harmadában építették, ez a keletkezés illeszkedik az újraindított Iseum-kutatások ásatási eredményei alapján felvázolható építéstörténetbe. A feltárt alapozásmaradványokon és közvetlen környezetükben nagyobb szerkezeti átalakításnak nincsen nyoma, a kőbe épült szentélyt mindvégig ez a kútakna látta el vízzel. Az Iseum nyugati traktusában feltárt késő római rétegek és

temetkezések alapján a szentélyben a Kr. u. 4. század derekán megszűnnek a kultuszcselkmények, az épületeket periodikusan elbontják. A bontási fázisok közötti időszakokban a területet részlegesen temetkezésre is használják. Ezeket a részleges temetkezéseket exhumálják és deponálják sietősen a kútaknába, amelyet eddig az időpontig használhattak víznyerés céljára, amint azt az antropológiai maradványok elszíneződése is mutatja. Az ép korszok is a szertartások felhagyása utáni időszakban kerülhettek a vízzel teli kút aljára. A kút feltöltését törmelékkel és emberi maradványokkal az érme alapján a Valentinianus-dinasztia időszakra tehetjük, a felmenő szerkezet elbontására és a terület elplanirozására is ekkor kerülhetett sor. Figyelemre méltóak az Iseum szomszédságában feltárt gabonátároló horreum (1. kép, 4) falmaradványaiból előkerült, a szentély építészeti tagozataihoz tartozó márványfaragvány- töredékek. A horreumot a szentély bontása közben, esetleg nem sokkal utána építették, annak építőanyagából az ásató, Cserményi Vajk a Kr. u. 370–380-as évekre datálta, és Savaria utolsó középkorú építkezéseként határozta meg. Következtésünk szerint a horreum építése és vele együtt az Isis-szentély falainak kitermelése, valamint a gyors tereprendezés I. Valentinianus császár Ammianus Marcellinus leírásából jól ismert Kr. u. 374-es savariai látogatásával hozható összefüggésbe.

Bibliográfia

- Alföldi András 1937. *Isis szertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt*. Dissertationes Pannonicae Ser. II. fasc. 7. Budapest.
- Ammianus Marcellinus: *Róma története*. Ford. Szepesy Gyula. Európa Kiadó, Budapest, 1993.
- Apuleius: *Az aranyszámár*. Ford. Révai József. Budapest, 1963.
- Bónis Éva 1990. „A mázas kerámia Pannoniában”: *Archaeologiai Értesítő* 117, 24–38.
- Bónis Éva 1991. „Glasierte Keramik der Spät Römerzeit aus Tokod”: *ActaArchHung* 43, 87–150.
- Cvijetanić, T. 2006. *Late Roman Glazed Pottery. Glazed Pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania*. Archaeological Monographs 19. Belgrade.
- Cserményi Vajk 1980. „Szombathely – Rákóczi F. u. 1.”: *Archaeologiai Értesítő* 107, 245, No. 37/2.
- Gáspár Dorottya – Salamon Ágnes 1986. „Római kori lakatok magyar múzeumokban”: *Archaeologiai Értesítő* 111, 207–217.
- Horváth Friderika 2010. „Glazed Pottery of Keszthely-Fenekpuszta in the Spectrum of the Ceramics of the Late Roman Fortress”: *Late Roman Glazed Pottery in Carlino and in Central-East Europe: Proceedings of the Second International Meeting of Archaeology in Carlino (March 2009)*. Oxford, 93–102.
- Kleibl, Kathrin 2003. *Die Wasserkrypten in den hellenistischen und römischen Heiligtümern, der ägyptischen Götter im Mittelmeerraum*. Wissenschaftliche Hausarbeit zur Erlangung des akademischen Grades einer Magistra Artium der Universität Hamburg.
- Kleibl, Kathrin 2009. *Iseion. Raumgestaltung und Kulturpraxis in den Heiligtümern gräco-ägyptischer Götter im Mittelmeerraum*. Hamburg.
- Manning, W. H. 1985. *Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*.
- Merkelbach, Reinhold 1963. „Isis-Feste in griechisch-römischer Zeit. Daten und Riten”: *Beiträge zur klass.-philol.* 5. Bd.
- Merkelbach, Reinhold 1995. *Isisregina–Zeus Sarapis*. Stuttgart–Leipzig.
- Müller Róbert 1994. „A balatonaligai vaseszközök. Eisengeräte aus Bala tonaliga”: *VMMK* 19–20 (1993–1994), 177–193.
- Mráv Zsolt – Gabrieli Gabriella 2011. „A scabantiai Iseum és feliratos emlékei”: *Arrabona* 49/1, 201–238.
- Ottományi Katalin 1982. *Fragen der spät römischen eingegliederten Keramik in Pannonien: Dissertationes Archaeologicae. Ser. II. No. 10*. Budapest.
- Ottományi Katalin – Sosztarits Ottó 1998. „Spät römischer Töpferofen im südlichen Stadtteil von Savaria”: *Savaria* 23/3, 145–216.
- Póczy Klára 1957. „Keramik”: R. Alföldi Mária et alii (szerk.): *Inter-cisa (Dunapentele) II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Archaeologia Hungarica 36. Budapest, 29–139.
- Pollak, Marianne 2006. *Stellmacherei und Landwirtschaft: zwei römische Materialhorte aus Mannersdorf am Leithagebirge*. Wien, 124–127.
- Sosztarits Ottó 2002. „Topographische und chronologische Problemen des Iseums von Savaria”: *Aegyptus et Pannonia* I. Budapest, 173–174.
- Sosztarits Ottó 2003. „A savariai Iseum újraindított kutatásáról”: *Ókor* 2/4, 51–55.
- Sosztarits Ottó 2008. „Az Ízisz-szentély és az egyiptomi eredetű vallássosság emlékei Savariában”: Francesco Tiradritti – Liptay Éva (szerk.): *Reneszánsz a fáraók Egyiptomában*. Budapest, 129–133, 198–207.
- Sosztarits Ottó 2010. „Evidenzen der Chronologie vom Iseum in Savaria”: *Aegyptus et Pannonia* IV. Budapest, 145–154.
- Sosztarits Ottó 2011. „Früher Stadt jetzt Gräberfeld – Die Veränderung der Siedlungsstruktur im südlichen Stadtviertel von Savaria”: *V. International Colloquium on Norico-Pannonian Autonomous Towns Szombathely, 25-28th October 2011*. (Előadás kézirat).
- Szentlélek Tihamér 1965. *A szombathelyi Isis-szentély*. Savaria Romkertjei I. Szombathely.
- Tóth Gábor 2004. „A savariai Isis-szentély kútjából származó emberi csontmaradványok vizsgálatáról”: *Panniculus* C/184, 2.
- Tóth István 1998. „A savariai Iseum kutatásainak eredményei és feladatai”: *Savaria* 23/3, 329–352.
- Tóth István 2002. „Apuleius Savariensis”: *Savaria* 25/3, 191–200.
- Wild, R. A 1985. „The Know Isis-Sarapis Sanctuaries from the Roman Period”: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Bd. 17/4. Berlin – New York, 1739–1851.